IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 02. Noyabr ,2026

SHARQ TARIXINI MUAMMOLI TA’LIM ASOSIDA O‘QITISH METODIKASI

G‘ulomova Hilola
Termiz davlat pedagogika instituti
Magistiratura bo‘limi Tarix mutaxasisligi
2-bosqich magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.24132935

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq tarixini o‘qitish jarayonida muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning nazariy-metodologik va didaktik asoslari tahlil qilinadi. Zamonaviy tarix ta’limida o‘quvchilarga tayyor tarixiy ma’lumotlarni yetkazish bilan cheklanmasdan, ularda tarixiy muammoni aniqlash, manbalarni tanqidiy tahlil qilish, tarixiy hodisalarning sabab va oqibatlarini tushuntirish, turli tarixiy talqinlarni qiyoslash hamda dalillarga asoslangan mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirish zarurati asoslanadi. Sharq Uyg‘onish davri tarixini o‘qitish misolida muammoli vaziyat yaratish, tarixiy tadqiqot savolini shakllantirish, o‘quvchilarning avvalgi bilimlarini faollashtirish, dastlabki gipotezalarni ilgari surish, tarixiy manbalarni kontekstual tahlil qilish, dalillarni o‘zaro tekshirish, ko‘p omilli sababiy bog‘lanishlarni aniqlash va tarixiy argument yaratish bosqichlaridan iborat metodik model tavsiflanadi. Al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino ilmiy merosini o‘rganishda tarixiy shaxs faoliyatini ilmiy-intellektual muhit, shaharlar, ilmiy markazlar, tarjima faoliyati va bilim almashinuvi jarayonlari bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkoniyatlari ko‘rsatib beriladi. Maqolada muammoli ta’limning Sharq tarixini o‘qitishdagi didaktik imkoniyatlari bilan bir qatorda o‘qituvchining pedagogik boshqaruvi, tarixiy manbalarni tanlash, topshiriqlar murakkabligini belgilash va o‘quvchilarning tarixiy argumentlarini baholash masalalariga ham e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: Sharq tarixi, muammoli ta’lim, Sharq Uyg‘onishi, tarixiy tafakkur, tarixiy muammo, muammoli vaziyat, tarixiy manba, dalil, kontekstualizatsiya, sababiy tahlil, qiyosiy tahlil, tarixiy argument, refleksiya.

KIRISH

XXI asr ta’lim tizimida bilimning hajmidan ko‘ra uni egallash, tahlil qilish, yangi vaziyatda qo‘llash va dalillangan xulosaga kelish qobiliyatining ahamiyati ortib bormoqda. Mazkur tendensiya tarix fanini o‘qitishga ham bevosita taalluqlidir. Tarixiy ta’limning vazifasi o‘quvchilarga o‘tmish voqealari, sanalar, tarixiy shaxslar va tushunchalar haqida muayyan bilimlar berish bilan cheklanmaydi. Tarix fanining mazmuni o‘quvchidan voqea va hodisalarning sabablarini aniqlash, ularning oqibatlarini tushuntirish, tarixiy jarayonlar o‘rtasidagi aloqalarni ko‘rish, tarixiy manbalarni tahlil qilish va mavjud dalillarga tayangan holda asoslangan xulosalar chiqarishni ham talab etadi.

Shu sababli zamonaviy tarix ta’limida reproduktiv faoliyatdan produktiv va tadqiqotchilik faoliyatiga o‘tish muhim metodik vazifalardan biriga aylanmoqda. Reproduktiv yondashuvda o‘quvchi asosan darslik yoki o‘qituvchi tomonidan taqdim etilgan tarixiy bilimlarni o‘zlashtiradi

va qayta ifodalaydi. Muammoli yondashuvda esa tarixiy bilim o‘quvchi oldiga qo‘yilgan muammo, tarixiy savol, manba va dalillarni tahlil qilish jarayonida faol ravishda o‘zlashtiriladi.

Muammoli ta’limning mohiyati o‘quvchiga shunchaki murakkab savol berishda emas. Uning pedagogik mohiyati o‘quvchining mavjud bilimlari bilan yangi bilish vazifasi o‘rtasida intellektual ziddiyat yaratish, mazkur ziddiyatni anglangan muammoga aylantirish va muammoni yechish jarayonida yangi bilimlarni o‘zlashtirishni tashkil etishdan iborat. Bunda o‘quvchi tayyor xulosani qabul qiluvchi emas, balki savol qo‘yuvchi, taxmin ilgari suruvchi, ma’lumotlarni tekshiruvchi va o‘z xulosasini asoslovchi bilish subyekti sifatida faoliyat olib boradi.

Tarix fanida ushbu yondashuvning o‘ziga xosligi tarixiy bilimning epistemologik tabiatidan kelib chiqadi. Tarixchi o‘tmishda sodir bo‘lgan hodisani bevosita qayta kuzatish imkoniyatiga ega emas. O‘tmish haqidagi bilim tarixiy manbalar, moddiy va yozma dalillar hamda ularning ilmiy interpretatsiyasi orqali shakllantiriladi. Shuning uchun tarix darsidagi muammoli faoliyat o‘quvchini faqat “javob topish”ga emas, balki **“bu xulosani qaysi dalil asoslaydi?”, “manba qaysi sharoitda yaratilgan?”, “boshqa manba mazkur fikrni tasdiqlaydimi?”, “ushbu hodisani boshqa tarzda tushuntirish mumkinmi?”** kabi savollar ustida fikrlashga olib kelishi zarur. Sharq tarixini o‘qitishda muammoli ta’limning ahamiyati yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Sharq sivilizatsiyalari tarixi ko‘plab siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy va madaniy jarayonlarning murakkab o‘zaro aloqasi natijasida shakllangan. Ayniqsa, IX–XII asrlardagi ilmiy-madaniy yuksalish tarixini o‘qitishda mazkur jarayonni faqat mashhur allomalar faoliyati orqali tushuntirish uning tarixiy mohiyatini to‘liq ochib bermaydi. Dissertatsiyada ham Sharqdagi ilmiy taraqqiyot shahar va intellektual markazlar, ilmiy kommunikatsiya, oldingi bilim an’analarining o‘zlashtirilishi, tarjima jarayonlari, siyosiy-iqtisodiy sharoit va homiylik kabi omillarning o‘zaro aloqasi doirasida qaralgan.

Masalan, Al-Xorazmiy ilmiy merosini faqat uning matematika sohasidagi yutuqlarini sanab o‘tish asosida o‘rganish mumkin. Biroq muammoli ta’limda savol boshqacha qo‘yiladi: **“Al-Xorazmiy kabi olimlarning yetishib chiqishini faqat individual iste’dod bilan tushuntirish mumkinmi?”** Ushbu savol o‘quvchini tarixiy shaxsdan tarixiy muhitga olib boradi. Natijada ilmiy markazlar, mavjud matematik an’analar, tarjima jarayonlari, ilmiy kommunikatsiya va siyosiy homiylik kabi omillar tahlil obyektiga aylanadi. Xuddi shuningdek, Abu Rayhon Beruniy faoliyatini o‘rganishda uning asarlari nomlarini yodlashdan ko‘ra: **“Beruniyning boshqa xalqlar haqidagi bilimlarni o‘rganish usuli o‘sha davr ilmiy muhitining qanday xususiyatlarini ko‘rsatadi?”** kabi muammoli savol o‘quvchining tarixiy tafakkurini faolroq ishga tushiradi. Ibn Sino faoliyatini o‘rganishda esa tibbiyot, falsafa va tabiiy bilimlarning nima sababdan o‘sha davr intellektual muhitida o‘zaro yaqin bo‘lganligi muammolashtirilishi mumkin. Muammoli yondashuv Sharq tarixidagi tarixiy shaxsni “yakka qahramon” sifatida emas, o‘z davrining intellektual va ijtimoiy muhiti bilan o‘zaro aloqada bo‘lgan tarixiy subyekt sifatida tushunishga imkon beradi. Bunda individual faoliyatning ahamiyati inkor qilinmaydi, aksincha, shaxsning tarixiy sharoit imkoniyatlaridan qanday foydalangani va mavjud bilim an’analariga qanday hissa qo‘shgani chuqurroq tahlil qilinadi. Sharq tarixini muammoli o‘qitishning yana bir muhim yo‘nalishi **tarjima va bilim almashinuvi** jarayonidir. Tarjima faoliyatini bir sivilizatsiyadagi tayyor bilimlarning boshqa sivilizatsiyaga oddiy ko‘chirilishi tarzida talqin qilish jarayonning murakkabligini yetarlicha ochib bermaydi. Tarjima davomida bilimlar tanlangan, sharhlangan, yangi tushunchalar bilan boyitilgan va boshqa ilmiy muhitda qayta interpretatsiya qilingan. Shu

sababli darsda **“Tarjima faoliyati ilmiy yuksalishning sababi bo‘lganmi yoki ilmiy rivojlanishning o‘zi tarjimaga ehtiyojni kuchaytirganmi?”** degan savol qo‘yilishi mumkin. Bunday savol sabab va oqibatning bir tomonlama munosabatidan ko‘ra ularning o‘zaro ta’sirini tahlil qilishga imkon beradi. Dissertatsiyada ham tarjima jarayonini bilimni oddiy saqlash sifatida emas, sharhlash, o‘zlashtirish, tanqid qilish va yangi intellektual kontekstda rivojlantirish bilan bog‘liq murakkab jarayon sifatida talqin qilish zarurligi qayd etilgan.

Muammoli ta’limda o‘qituvchi faoliyatining mazmuni ham o‘zgaradi. O‘qituvchi tayyor bilimning yagona uzatuvchisi vazifasidan muammoli bilish jarayonining tashkilotchisi va pedagogik fasilitatoriga aylanadi. Biroq bu o‘qituvchining darsdagi roli kamayishini anglatmaydi. Aksincha, muammoli dars o‘qituvchidan tarixiy materialni ilmiy jihatdan puxta tanlash, muammoli vaziyatni loyihalashtirish, manbalar korpusini tayyorlash, o‘quvchilarning tayanch bilimlarini aniqlash va zarur vaqtda pedagogik yordam ko‘rsatishni talab qiladi. Bunda muammoli ta’limni o‘quvchini tarixiy manbalar bilan mutlaqo mustaqil qoldirish sifatida tushunish noto‘g‘ri. Murakkab tarixiy manbani tahlil qilish uchun o‘quvchiga savollar tizimi, tushunchalar izohi, tarixiy kontekst, xarita, xronologik jadval yoki argument qurish sxemasi kabi pedagogik tayanchlar kerak bo‘lishi mumkin. O‘quvchining tajribasi ortib borgani sari ushbu yordam bosqichma-bosqich kamaytiriladi.

Shuningdek, Sharq tarixini muammoli o‘qitishda tarixiy manba bilan tarixiy dalilni farqlash muhimdir. Manba o‘tmishdan saqlanib qolgan axborot tashuvchisi bo‘lsa, dalil tadqiqot savoliga nisbatan manbadan ajratib olingan va asoslangan tarixiy axborot sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli bir tarixiy manba turli tadqiqot savollari uchun turlicha daliliy ahamiyat kasb etishi mumkin. O‘quvchining vazifasi faqat manbani o‘qish emas, balki undan qanday tarixiy xulosa chiqarish mumkinligi va, ayniqsa, **qanday xulosani ushbu manba asosida chiqarib bo‘lmasligini** ham aniqlashdan iborat. Muammoli ta’limning mazkur xususiyatlari Sharq tarixini o‘qitishda tarixiy tafakkurning bir necha komponentlarini bir vaqtning o‘zida rivojlantirish imkonini beradi: tarixiy muammoni anglash, sababiy reasoning, tarixiy kontekstni hisobga olish, manba va dalillarni baholash, qiyoslash, muqobil interpretatsiyalarni tekshirish hamda tarixiy argument yaratish. Dissertatsiyaning metodologik modelida ham aynan muammoli ta’lim, tarixiy epistemologiya, manbaga asoslangan inquiry, tarixiy reasoning, qiyosiy tahlil, argumentatsiya va refleksiyani birlashtirish ko‘zda tutilgan. Shu asosda mazkur maqolaning **maqsadi** Sharq tarixini muammoli ta’lim asosida o‘qitishning nazariy va metodik xususiyatlarini aniqlash, tarixiy manba va dalillar asosidagi muammoli topshiriqlarni tashkil etish mexanizmini ishlab chiqish hamda Sharq Uyg‘onish davri materiallari misolida ushbu yondashuvning tarixiy tafakkurni rivojlantirish imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

Maqolada muammoli tarix ta’limining metodik modeli quyidagi mantiqiy ketma-ketlik asosida qaraladi:

tarixiy mazmun → epistemik ziddiyat → muammoli vaziyat → tarixiy tadqiqot savoli → dastlabki gipoteza → manbalar korpusi → manbani kontekstual tahlil qilish → dalillarni o‘zaro tekshirish → sababiy va qiyosiy tahlil → muqobil interpretatsiya → tarixiy argument → refleksiya.

Mazkur model Sharq tarixini o‘qitishda faktik bilimdan voz kechishni emas, aksincha, faktik bilimni tarixiy fikrlash faoliyatining mazmuniy bazasiga aylantirishni nazarda tutadi. O‘quvchi tarixiy faktni shunchaki bilib qolmasdan, undan tarixiy muammoni tushuntirishda foydalanishi,

dalillarni bir-biri bilan bog‘lashi va o‘z xulosasining qanchalik asoslanganligini baholashi kerak. Ana shunday yondashuv Sharq tarixini o‘rganishni tayyor tarixiy narrativni o‘zlashtirishdan **dalillarga tayangan tarixiy bilish faoliyatiga** aylantirish imkonini beradi.

XULOSA

Sharq tarixini muammoli ta’lim asosida o‘qitish o‘quvchilarning tarixiy bilimlarni tayyor shaklda o‘zlashtirishidan ko‘ra, tarixiy voqea va jarayonlarning mohiyatini mustaqil anglash, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, tarixiy manba va dalillarni tahlil qilish hamda asoslangan xulosalar chiqarishga yo‘naltirilgan metodik yondashuv sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday ta’lim jarayonida tarixiy fakt o‘rganishning yakuniy maqsadi emas, balki tarixiy muammoni tushuntirish va dalillangan fikrni shakllantirish vositasiga aylanadi. Sharq Uyg‘onish davri tarixini muammoli yondashuv asosida o‘qitish, ayniqsa, katta didaktik imkoniyatlarga ega. Al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino kabi allomalar faoliyatini faqat ularning tarjimai holi va ilmiy yutuqlarini bayon qilish asosida emas, balki ular faoliyat yuritgan tarixiy, ijtimoiy va intellektual muhit bilan bog‘liq holda o‘rganish o‘quvchilarda tarixiy jarayonlarning ko‘p omilli xususiyatini anglashga yordam beradi. Bunda shahar va ilmiy markazlarning rivojlanishi, tarjima faoliyati, ilmiy kommunikatsiya, bilim almashinuvi, mavjud ilmiy an’analarning o‘zlashtirilishi hamda siyosiy va madaniy sharoitlarning o‘zaro ta’siri muammoli tahlil obyektiga aylanadi. Mazkur yondashuv dissertatsiyada ilgari surilgan “buyuk allomalar” modelidan shaxs, intellektual meros, ilmiy kommunikatsiya va tarixiy muhitning o‘zaro munosabatiga asoslangan ko‘p omilli tushuntirishga o‘tish tamoyiliga ham mos keladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, muammoli tarix darsining samaradorligi faqat muammoli savolning mavjudligi bilan belgilanmaydi. Muammoli vaziyat o‘quvchining mavjud bilimlari bilan bog‘lanishi, tarixiy tadqiqot savoliga aylantirilishi, tegishli manbalar bilan ta’minlanishi va dalillar asosida tekshirilishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, Sharq tarixini muammoli o‘qitish jarayonini **“tarixiy muammo – tadqiqot savoli – dastlabki gipoteza – tarixiy manba – kontekstual tahlil – dalillarni o‘zaro tekshirish – sababiy va qiyosiy tahlil – muqobil interpretatsiya – tarixiy argument – refleksiya”** ketma-ketligida tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Bunda o‘qituvchining vazifasi ham mazmunan o‘zgaradi. U faqat tarixiy ma’lumotni yetkazuvchi emas, balki o‘quvchining tarixiy bilish faoliyatini loyihalashtiruvchi, muammoli vaziyatni tashkil etuvchi, tarixiy manbalarni tanlovchi va zarur pedagogik tayanchni ta’minlovchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. O‘quvchi esa tarixiy ma’lumotning passiv qabul qiluvchisidan savol qo‘yuvchi, gipoteza ilgari suruvchi, manbalarni tekshiruvchi, dalillarni qiyoslovchi va o‘z tarixiy pozitsiyasini argumentlar bilan asoslovchi faol ishtirokchiga aylanadi. Shunday qilib, Sharq tarixini muammoli ta’lim asosida o‘qitish **mazmuniy tarixiy bilim bilan tarixiy tafakkurni o‘zaro birlashtirishga** xizmat qiladi. Uning pedagogik qiymati o‘quvchiga tarix haqida ko‘proq ma’lumot berish bilangina emas, balki tarixiy bilim qanday shakllanishi, tarixiy xulosa qanday dalillanishi va turli tarixiy talqinlar qanday mezonlar asosida baholanishini anglatish bilan belgilanadi. Shu bois muammoli ta’lim Sharq tarixini o‘qitishda o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, manba bilan ishlashi, ko‘p omilli sababiy bog‘lanishlarni tushuntirishi, qiyosiy tahlil qilishi va dalillangan tarixiy xulosa chiqarishini rivojlantirishga yo‘naltirilgan istiqbolli metodik yondashuv sifatida qaralishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi. **“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun**. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.
2. Махмутов М. И. **Проблемное обучение: основные вопросы теории**. – Москва: Педагогика, 1975.
3. Матюшкин А. М. **Проблемные ситуации в мышлении и обучении**. – Москва: Педагогика, 1972.
4. Barrows H. S. A Taxonomy of Problem-Based Learning Methods // **Medical Education**. – 1986. – Vol. 20, No. 6. – P. 481–486.
5. Hmelo-Silver C. E. Problem-Based Learning: What and How Do Students Learn? // **Educational Psychology Review**. – 2004. – Vol. 16, No. 3. – P. 235–266.
6. Hmelo-Silver C. E., Duncan R. G., Chinn C. A. Scaffolding and Achievement in Problem-Based and Inquiry Learning: A Response to Kirschner, Sweller, and Clark // **Educational Psychologist**. – 2007. – Vol. 42, No. 2. – P. 99–107.
7. Schmidt H. G., Rotgans J. I., Yew E. H. J. The Process of Problem-Based Learning: What Works and Why // **Medical Education**. – 2011. – Vol. 45, No. 8. – P. 792–806.
8. Seixas P., Morton T. **The Big Six Historical Thinking Concepts**. – Toronto: Nelson Education, 2013.
9. Lévesque S. **Thinking Historically: Educating Students for the Twenty-First Century**. – Toronto: University of Toronto Press, 2008.
10. Reisman A. Reading Like a Historian: A Document-Based History Curriculum Intervention in Urban High Schools // **Cognition and Instruction**. – 2012. – Vol. 30, No. 1. – P. 86–112.
11. Asimov M. S., Bosworth C. E. (eds.). **History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV. The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. Part One: The Historical, Social and Economic Setting**. – Paris: UNESCO Publishing, 1998.
12. Asimov M. S., Bosworth C. E. (eds.). **History of Civilizations of Central Asia. Vol. IV. The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century. Part Two: The Achievements**. – Paris: UNESCO Publishing, 2000.
13. Gutas D. **Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early ‘Abbasid Society**. – London–New York: Routledge, 1998.
14. Saliba G. **Islamic Science and the Making of the European Renaissance**. – Cambridge, MA: MIT Press, 2007.
15. Rashed R. **The Development of Arabic Mathematics: Between Arithmetic and Algebra**. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1994.